

УДК 347,6
DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v1.2023.8>

В. М. Чернега
orcid.org/0000-0002-9118-6562
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри приватного права
Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

МОРАЛЬНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ В СПАДКОВОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Проголошення конституційного принципу верховенства права суттєво розширює розуміння права, яке, за висновками Конституційного Суду України, не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, та вимагає, щоб правові принципи віддзеркалювали загальнолюдські цінності. Гуманістичне спрямування розвитку українського цивільного права зумовило пряме закріплення в Цивільному кодексі України (далі – ЦК України) [1] засад справедливості, добрососовісності, розумності, які втілюють у собі ідею моральності цивільного права, однією з підгалузей якого є спадкове право.

Стан опрацювання. Різні аспекти спадкового права розглядали: О. О. Бичківський, В. В. Валах, І. О. Дзера, І. А. Діковська, М. М. Дякович, Ю. О. Заїка, О. В. Кіріяк, В. І. Крат, Л. В. Козловська, О. Є. Кухарев, О. П. Печений, З. В. Ромовська, О. Є. Рябоконт, Н. Б. Солтис, І. В. Спасибо-Фатеева, Є. І. Фурса, С. Я. Фурса, Я. М. Шевченко та багато ін. Однак праці цих учених спеціально не спрямовувалися на досягнення окресленої нижче мети дослідження.

Мета статті є теоретичне обґрунтування системи морально-правових принципів у спадковому праві України.

Виклад основного матеріалу. Морально-правові категорії (справедливість, добросовісність, розумність) закріплено у формі правових засад (принципів) як нормативних положень вищого порядку. До згаданих морально-правових принципів, як зазначено в літературі, на законодавчому рівні доцільно додати відповідність моральним засадам суспільства [2, с. 141–142]. Це означає, що резонно розглядати чотири самостійні морально-правові засади в спадковому праві. Засади справедливості, добрососовісності, розумності, відповідності моральним засадам суспільства втілюють у спадковому праві ідею моральності й є вимогами, за допомогою яких український законодавець формує конкретні моделі норм спадкового права, а суб'єкти спадкового права координують свої вчинки з уявленнями про найвищі людські чесноти, ідеї добра та справедливості.

Морально-правові засади в спадковому праві треба розуміти як утілені в нормах цивільного права природно-правові ідеї, на яких ґрунтуються правове регулювання спадкових відносин і які відтворюють справедливу, добросовісну, розумну, відповідну моральним засадам суспільства (морально вмотивовану) поведінку суб'єкта спадкового права.

Зміст морально-правового принципу (справедливості, добрососовісності, розумності, відповідності моральним засадам суспільства) є невичерпним, що обумовлює його існування як оціночної категорії спадкового права.

Одним із морально-правових засад у спадковому праві є *справедливість*. Паритетний аспект принципу справедливості втілює, по-перше, ідею рівності часток спадкоємців у спадщині. Так, відповідно до ч. 5 ст. 1266 ЦК України якщо спадкування за правом представлення здійснюється кількома особами, частка їхнього померлого родича ділиться між ними *порівну*. Частки у спадщині кожного із спадкоємців за законом є *рівними* (ч. 1 ст. 1267 ЦК України). Згідно з ч. 1 ст. 1278 ЦК України частки кожного спадкоємця у спадщині є *рівними*, якщо спадкодавець у заповіті сам не розподілив спадщину між ними. Відповідно до ст. 1275 ЦК України: якщо від прийняття спадщини відмовився один із спадкоємців за заповітом, частка у спадщині, яку він мав право прийняти, переходить до інших спадкоємців за заповітом і розподіляється між ними *порівну* (ч. 1 ст. 1224); якщо від прийняття спадщини відмовився один із спадкоємців за законом з тієї черги, яка має право на спадкування, частка у спадщині, яку він мав право прийняти, переходить до інших спадкоємців за законом тієї ж черги і розподіляється між ними *порівну* (ч. 2 ст. 1224); якщо на спадкоємця за заповітом, який відмовився від прийняття спадщини, було покладено заповідальний відказ, обов'язок за заповідальним відказом переходить до інших спадкоємців за заповітом, які прийняли спадщину, і розподіляється між ними *порівну* (ч. 4 ст. 1224).

Диферентний вплив принципу справедливості в спадковому праві виявляється у двох напрямках. По-перше, йдеться про *преферент-*

ний вплив цього принципу зумовлює встановлення спеціальних наслідків у вигляді правових преференцій суб'єкта, який поводить себе правозгідно, але щодо нього діють особливі обставини (малолітність, неповнолітність, непрацездатність повнолітніх дочки, сина спадкодавця, непрацездатність вдови, вдівця, непрацездатність батьків). Адже згідно з абз. 1 ч. 1 ст. 1241 ЦК України малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка).

По-друге, йдеться про **респонсивний** вплив принципу справедливості зумовлює усунення від права спадкування осіб, які неправомірно поведилися. Згідно з ЦК України *не мають права на спадкування*: особи, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя (абз. 1 ч. 1 ст. 1224); особи, які умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт і цим сприяли виникненню права на спадкування у них самих чи в інших осіб або сприяли збільшенню їхньої частки у спадщині (ч. 2 ст. 1224); за законом батьки після дитини, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав і їхні права не були поновлені на час відкриття спадщини (абз. 1 ч. 3 ст. 1224); за законом батьки (усиновлювачі) та повнолітні діти (усиновлені), а також інші особи, які ухилилися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина встановлена судом (абз. 2 ч. 3 ст. 1224); за законом одна після одної особи, шлюб між якими є недійсним або визнаний таким за рішенням суду (абз. 1 ч. 4 ст. 1224).

Відповідно до ч. 5 ст. 1224 ЦК України за рішенням суду особа *може бути усунена від права на спадкування* за законом, якщо буде встановлено, що вона ухилилася від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Законодавець установлює, що положення ст. 1224 ЦК України поширюються на всіх спадкоємців, у тому числі й на тих, хто має право на обов'язкову частку у спадщині, а також на осіб, на користь яких зроблено заповідальний відказ.

Принцип добросовісності в спадковому праві. Ознака добросовісної поведінки суб'єкта втілюється у законодавчій формулі, яка визначає, що він «не знав і не міг знати» про наявність певних обставин. Так, згідно з абз. 2 ч. 1 ст. 1224 ЦК України якщо шлюб визнаний недійсним після смерті одного з подружжя, то за другим із подружжя, який його пережив і *не знав та не*

міг знати про перешкоди до реєстрації шлюбу, суд може визнати право на спадкування частки того з подружжя, хто помер, у майні, яке було набуто ними за час цього шлюбу. Це означає, що в такому випадку особа може не усуватися від права спадкування, бо її поведінка корелюється з вимогою добросовісності.

Чільне в системі морально-правових засад у спадковому праві України посідає *розумність*. На основі вимоги розумності забезпечується об'єктивне тлумачення оціночних категорій спадкового права («розумні витрати», «істотне значення», «тривалий час» тощо). Так, відповідно до ч. 5 ст. 1231 ЦК України за позовом спадкоємця суд може зменшити розмір неустойки (штрафу, пені), розмір відшкодування майнової шкоди (збитків) та моральної шкоди, якщо вони є *непомірно великими* порівняно з вартістю рухомого чи нерухомого майна, яке було одержане ним у спадщину.

Спадкоємці зобов'язані відшкодувати *розумні витрати*, які були зроблені одним із них або іншою особою на утримання, догляд, лікування та поховання спадкодавця (ч. 1 ст. 1232 ЦК України).

Згідно з абз. 2 ч. 1 ст. 1241 ЦК України розмір обов'язкової частки у спадщині може бути зменшений судом з урахуванням відносин між цими спадкоємцями та спадкодавцем, а також інших обставин, які мають *істотне значення*. Спадкоємці, які разом із спадкодавцем були співвласниками майна, мають переважне право перед іншими спадкоємцями на виділ їм у натурі цього майна, у межах їхньої частки у спадщині, якщо це не порушує інтересів інших спадкоємців, що мають *істотне значення* (ч. 2 ст. 1279 ЦК України). Згідно з ч. 3 ст. 1298 ЦК України до закінчення строку на прийняття спадщини нотаріус може видати спадкодавцеві дозвіл на одержання частини вкладу спадкодавця у банку (фінансовій установі), якщо це викликано обставинами, які мають *істотне значення*.

Принцип розумності в спадковому праві забезпечує правове регулювання спадкових відносин на підставі вимоги об'єктивного віддзеркалення дійсності, доцільності, помірності, поміркованості та розсудливості. Його складниками є вимоги об'єктивного віддзеркалення дійсності, доцільності та розсудливості (відповідність здоровому глузду).

Четвертим морально-правовим принципом у спадковому праві є *відповідність моральним засадам суспільства в спадковому праві*. Цей принцип забезпечує правове регулювання спадкових відносин на підставі загальноприйнятих уявлень про добро, людяність, гідність, совість (моральний обов'язок), та інші загальнолюдські цінності, які набули значення панівних у соціумі.

Відповідність моральним засадам суспільства є умовою дійсності заповіту. Адже згідно з ч. 2 ст. 1242 ЦК України умова, визначена у заповіті, є *нікчемною*, якщо вона суперечить закону або *моральним засадам суспільства*. Адже під час здійснення цивільних прав особа на особу покладено обов'язок додержуватися моральних засад суспільства (ч. 4 ст. 13 ЦК України).

Принцип справедливості у диферентному аспекті свого впливу може вступати у колізію з вимогою відповідності моральним засадам суспільства. Адже положення абз. 1 ст. 1224 ЦК України не застосовується до особи, яка вчинила такий замах, якщо спадкодавець, знаючи про це, все ж призначив її своїм спадкоємцем за заповітом.

Висновки. Принципи справедливості, добрососовісності, розумності та відповідності моральним засадам суспільства втілюють у спадковому праві ідею моральності й є вимогами, за допомогою яких український законодавець формує конкретні моделі норм спадкового права, а суб'єкти спадкового права координують свої вчинки з уявленнями про найвищі людські чесноти, ідеї добра та справедливості.

Морально-правові засади в спадковому праві треба розуміти як утілені в нормах цивільного права природно-правові ідеї, на яких ґрунтуються правове регулювання спадкових відносин і які відтворюють справедливу, добросовісну, розумну, відповідну моральним засадам суспільства (морально вмотивовану) поведінку суб'єкта спадкового права.

Зміст морально-правового принципу (справедливості, добрососовісності, розумності, відповідності моральним засадам суспільства) є невичерпним, що обумовлює його існування як оціночної категорії спадкового права.

Диферентний вплив принципу справедливості виявляється у двох напрямках. По-перше, йдеться про преферентний вплив цього принципу зумовлює встановлення спеціальних наслідків у вигляді правових преференцій суб'єкта, який поводить правозгідно, але щодо нього діють особливі обставини (малолітність, неповнолітність, непрацездатність повнолітніх дочки, сина спадкодавця, непрацездатність вдови, вдівця, непрацездатність батьків). По-друге, йдеться про респонсивний вплив принципу справедливості зумовлює усунення від права спадкування осіб, які неправомірно поводитися.

Принцип розумності в спадковому праві забезпечує правове регулювання спадкових відносин на підставі вимоги об'єктивного віддзеркалення дійсності, доцільності, помірності, поміркованості та розсудливості. Його складниками є вимоги об'єктивного віддзеркалення дійсності, доцільності та розсудливості (відповідність здоровому

глузду). На основі вимоги розумності забезпечується об'єктивне тлумачення оціночних категорій спадкового права. Вимога розумності спричиняє вибір такого засобу, який обумовить досягнення найкращого ефекту в забезпеченні інтересів учасників спадкових відносин.

Принцип відповідності моральним засадам суспільства забезпечує правове регулювання спадкових відносин на підставі загальноприйнятних уявлень про добро, людяність, гідність, совість (моральний обов'язок), та інші загальнолюдські цінності, які набули значення панівних у соціумі. Принцип справедливості у диферентному аспекті свого впливу може вступати у колізію з вимогою відповідності моральним засадам суспільства.

Перспективним є дослідження систем морально-правових засад у спадковому праві країн Європейського Союзу й Організації економічного співробітництва та розвитку.

Література

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року №435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

2. Чернега В. М. Проблеми та потенціал механізму правового регулювання сімейних відносин: монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2022. 508 с.

Анотація

Чернега В. М. Морально-правові засади в спадковому праві України. – Стаття.

Статтю присвячено морально-правовим засадам у спадковому праві. Принципи справедливості, добрососовісності, розумності та відповідності моральним засадам суспільства втілюють у спадковому праві ідею моральності й є вимогами, за допомогою яких український законодавець формує конкретні моделі норм спадкового права, а суб'єкти спадкового права координують свої вчинки з уявленнями про найвищі людські чесноти, ідеї добра та справедливості. Сформульовано поняття морально-правових засад у спадковому праві. Зміст морально-правового принципу (справедливості, добрососовісності, розумності, відповідності моральним засадам суспільства) є невичерпним, що обумовлює його існування як оціночної категорії спадкового права.

Диферентний вплив принципу справедливості в спадковому праві виявляється у двох напрямках: а) преферентний; б) респонсивний.

Принцип розумності в спадковому праві забезпечує правове регулювання спадкових відносин на підставі вимоги об'єктивного віддзеркалення дійсності, доцільності, помірності, поміркованості та розсудливості. Його складниками є вимоги об'єктивного віддзеркалення дійсності, доцільності та розсудливості (відповідність здоровому глузду). На основі вимоги розумності забезпечується об'єктивне тлумачення оціночних категорій спадкового права. Вимога розумності спричиняє вибір такого засобу, який обумовить досягнення найкращого ефекту в забезпеченні інтересів учасників спадкових відносин.

Принцип відповідності моральним засадам суспільства забезпечує правове регулювання спад-

кових відносин на підставі загальноприйнятних уявлень про добро, людяність, гідність, совість (моральний обов'язок), та інші загальнолюдські цінності, які набули значення панівних у соціумі. Принцип справедливості у диферентному аспекті свого впливу може вступати у колізію з вимогою відповідності моральним засадам суспільства.

Ключові слова: морально-правові засади, справедливість, добросовісність, розумність, відповідність моральним засадам суспільства, спадкове право.

Summary

Cherneha V. M. Moral and legal principles of inheritance law in Ukraine. – Article.

The article covers moral and legal principles of inheritance law. Principles of justice, good faith, reasonability, and compliance with the moral principles of society embody the idea of morality in inheritance law and constitute the requirements based on which the Ukrainian legislators establish specific patterns of inheritance law provisions, and the entities subject to inheritance law coordinate their actions with the ideas of the highest human virtues, goodness, and justice. The article defines moral and legal principles in inheritance law. The content of the moral and legal principle (of justice, good faith, reasonability, and compliance with the moral principles of society) is inexhaustible which

determines its existence as an evaluation category in inheritance law.

The trimming effect of the principle of justice in inheritance law is manifested in two directions: a) preferential; b) responsive.

The principle of reasonability in inheritance law facilitates the legal regulation of inheritance relations based on the requirements associated with objective mirroring of the reality, expedience, moderation, temperance, and prudence. It includes the requirements as to objective mirroring of the reality, expedience, and prudence (reasonableness). The required reasonableness ensures the objective interpretation of evaluation categories in inheritance law. It results in choosing the remedy that will be the condition for achieving the best effect possible when it comes to meeting the interests of participants in inheritance relations.

The principle of compliance with the moral principles of society contributes to the legal regulation of inheritance relations based on general ideas of goodness, humanity, dignity, conscience (natural duty), and other universal human values that became predominating in the society. The principle of justice, when it comes to the trimming aspect of its effect, may be in conflict with the requirement as to the compliance with moral principles of society.

Key words: moral and legal principles, justice, good faith, reasonability, compliance with moral principles of society, inheritance law.